

Д-р Виолеџа Чачева

Violeta Chacheva, Ph.D.

МУЛТИФАКТОРСКАТА ДЕТЕРМИНИРАНОСТ НА СЕМЕЈНОТО НАСИЛСТВО¹

THE MULTIFACTOR CONDITIONALITY OF DOMESTIC VIOLENCE¹

АПСТРАКТ

ABSTRACT

Статијата е посветена на семејното насилство во Република Македонија. Овој општествено - негативен феномен е разгледуван од повеќе аспекти: теоретски, нормативен и емпириски. Во фокусот на статијата е мултифакторската условеност на семејното насилство која авторката ја аргументира со истражувачки сознанија од реализирано истражување во 2006 година. Покрај искуството со семејното насилство, во статијата внимание му е посветено и на проблемот на жртвите, поточно на ин-

This paper is devoted to the issue of domestic violence in the Republic of Macedonia. This socially adverse phenomenon is considered from several aspects such as theoretical, normative and empirical ones. The focal point of the paper is the multifactor conditionality of the domestic violence which the authoress substantiates with research findings from the conducted research in the year 2006. Apart from the domestic violence experience, the paper carefully elaborates on the issue of victims, in particular the institutional measures and

¹ Статијата се темели на сознанијата од спроведено истражување за семејното насилство од страна на ЕСЕ, Авторот на статујата беше и раководител емпирискиот дел од истражувањето. Истражувачките сознанија се објавени: В. Чачева, Ј. Фришчиќ, С. Мишев: ЖИВОТ ВО СЕНКА, ЕСЕ, Скопје 2007, 196 стр.

¹ The paper dwells on the findings from the conducted research on domestic violence by ESE. The author of the paper was the head of the empirical part of the research. The research findings were published: V. Chacheva, J. Frishchikj, S. Mishev: ZIVOT VO SENKA (LIFE IN SHADOW), ESE, Skopje 2007, page 196

ституционалните мерки и помош на жртвите на семејното насилство чии носители е државата.

Клучни зборови: семејство, жена, насилство, патријархална матрица на оредување на односите во бракот и семејството

the assistance provided by the state to the victims of domestic violence.

Key words: family, woman, violence, patriarchal matrix of governing the relations in matrimony and family.

1. ВОВЕД

Во современите типологии за криминалитетот, семејното насилство се третира како современ облик на насилничкиот криминалитет². Овој факт упатува на тоа, дека се работи за појава од понов датум, со висок степен на општествена опасност или, пак, за појава од постар датум, која во последно време добива карактеристики што значат зголемување на општествената опасност до степен да биде инкриминирана како кривично дело и категоризирана како современ облик на насилнички криминалитет. Меѓутоа, кога е во прашање семејното насилство може да се констатира следната состојба: прво, семејното насилство го следи човекот, односно човештвото во неговото вековно постоење, и, второ, тоа не може да се поврзе само со една нација, култура, раса, вера или друго општествено обележје, што, пак, на појавата и го обезбедуваат атрибутот универзална. Наспроти на универзалноста на појавата, од една страна, стои и фактот дека во последно време не постојат сознанија кои укажуваат на значајни промени на манифестните облици и на обемот на семејното насилство.

Фактот што семејното насилство се инкриминира во последните децении претставува значаен индикатор за бавниот продор на правното регулирање на односите во бракот и семејството (се третира како приватна сфера на граѓаните во која државата не се смета за повикана да ги регулира односите), кога е во прашање насилството, како на национално, така и на меѓународно ниво.³

2 Љ. Арнаудовски; Криминологија, 2-ри Август – Штип, Скопје 2007, стр.328; Ignjatovik, Kriminologija, str. 264

3 Семејното насилство како кривично дело кај нас е инкриминирано во 2004 година со промените на Кривичниот законик. Од најголемо значење за справување со семејното насилство е Меѓународната конвенција за елиминирање на сите форми на дискриминација врз жените, на ОН од 1979 год. стапила на сила во 1981.

2. ТЕОРЕТСКИ КОНЦЕПТИ ЗА ОБЈАСНУВАЊЕ НА СЕМЕЈНОТО НАСИЛСТВО

Објаснувањето на причинноста на семејното насилство е прашање на кое се' повеќе му се посветува внимание. Зголемениот интерес за оваа појава резултира со обликувањето на повеќе теории, кои, преку различни пристапи и со различни фактори ја објаснуваат појавата. Овие теории се систематизирани, главно во два теоретски пристапи за објаснување на насилството во семејството, посебно во бракот - како индивидуална и како општествена појава.

Според првиот пристап, насилството во бракот и семејството се третира како индивидуална појава и се објаснува со поединечни причини за нејзиното настанување. Во овој пристап поистакнати се био-психолошката, медицинската и социо-психолошката теорија.

Карактеристично за вториот пристап е дека, насилството во семејството се третира како општествена појава, чии корени се наоѓаат во општествената структура, а се детерминирани од голем број на фактори кои, во крајна линија, го определуваат односот на општеството кон жената. Во рамките на овој пристап најзначајни се социолошкиот и феминистичкиот концепт.

2.1. Семејното насилство како индивидуална појава

2.1.1. Психолошки теориски

Веќе спомнавме дека во рамките на овој пристап насилството во бракот, односно во семејството, се третира како индивидуална појава, која е резултат на дејствувањето на определени психолошки и психопатолошки особини на сторителот (насилникот) и на жртвата (жената). Како такви особини се истакнуваат: слабата контрола, неразвиеното его и фрустрациите во детството кај мажот (насилникот) и мазохизмот кај жената (жртвата).

Во поновите психолошки теории се истакнуваат теоријата на научена беспомошност и теоријата на преживувања.

Теоријата на научена беспомошност го дава објаснувањето: зошто жените стануваат жртви на насилство и, како процесот на виктимизација ги спречува да излезат од насилничкиот однос. Објаснувањето е во изостанувањето на ефекти од нивното реагирање на насилството, кое предизвикува состојба на депресија и страв, односно состојба на немоќност, што резултира со убедувањето дека жената не може да има контрола врз сопствениот живот. Оваа состојба е потенцирана и со фактот на социјализацијата на жената според модели на патријархалното уредување на односите во бракот и семејството, чиј резултат е и верувањето на жените дека немаат контрола врз сопствениот живот.

Теоријата на преживување се јавува како резултат на критиката на теоријата на научена беспомошност. Суштината на оваа теорија е дека жените активно одговараат на насилството, бараат помош, односно ја изразуваат потребата од општествена поддршка и помош. Изостанувањето на општестве-

ната помош и поддршка ја прави жената пасивна во однос на прекинувањето на насилната врска. Ескалацијата на насилството ја тера жената да бара помош. Значи, не се работи за пасивен однос на жртвата на насилството., туку за отсуство на помош и поддршка. Во тоа се состои и основната разлика на оваа со теоријата на научената беспомошност.

Во рамките на индивидуалистичкиот пристап се наоѓа и објаснувањето на насилството во бракот и семејството со **медицинската теорија**, која се занимава со поврзаноста и улогата на алкохолот во насилството во семејството. Помеѓу приврзаниците на оваа теорија се исполаризирани две основни гледишта: едното смета дека алкохолот е причина за насилството во бракот, додека пак другата група автори сметаат дека алкохолот влијае ,односно придонесува за насилството, но не може да се смета за негова причина.

2.2. Семејното насилство како општествена појава

Во рамките на вториот пристап, насилството во семејството и во бракот се третира како општествена појава мултифакторски детерминирана. Позначајни теории во рамките на овој пристап се: економската теорија, социолошкиот и феминистичкиот концепт.

2.2.1. Економската теорија

Според **економската теорија**, причините за насилството во бракот се врзуваат за лошите материјални услови: невработеноста, лошата материјална состојба, лошите станбени услови, голем број на деца итн. Основна слабост на оваа теорија е што не е во состојба да го објасни насилството во услови на благосостојба, како и фактот дека лошите материјални услови не секогаш произведуваат насилството во бракот и семејството

2.2.2. Социолошка теорија

Појдовна позиција на приврзаниците на социолошката теорија е дека, семејството е општествена институција врз која , како впрочем и врз секоја друга институција, влијаат голем број општествени фактори. Во тие рамки, семејното насилство како општествена појава е резултат на дејствувањето на бројни општествени фактори. Согласно со таквиот основен пристап, а во врска со објаснувањето на насилството во семејството, се сретнуваат четири концепти:

- а) **Општа системска теорија** - насилството во семејството го третира како производ на дејствувањето на голем број општествени фактори, меѓу кои се истакнуваат нормативната структура, цртите или особините на личноста , конфликтите и фрустрациите;
- б) **Теорија на ресурси** - семејството како и сите останати општествени системи се темели на закани со сила од страна на тој што ги контролира ресурсите (општествени, економски) и е во позиција да контролира и наредува , па дури и да користи сила. Во рамките

на семејството, мажот е тој којшто ги контролира семејните ресурси, а тоа му дава можност во одредени ситуации тоа контролирање да го прави и преку користење на сила.

- ц) **Теорија на суб култура** - појдовна позиција на оваа теорија е дека општествените норми и вредности упатуваат на насилство во семејството. Тоа значи дека насилството е одобрено, односно покриено со вредности кои се фаворизирани од определени делови од културата на некое општество.
- д) **Теорија на размена и социјална контрола** - оваа теорија претставува спој на две теории, преку кој насилството во семејството се третира како размена на агресија, во чија основа лежи принципот на награди и трошоци. Тоа значи дека насилството се случува тогаш кога наградата (користа што се добива) од насилството за насилникот е поголема од загубата (трошоците).

2.2.3. Теорија на еволуција

Оваа теорија се позиционира на ставот дека, како резултат на промените и развојот на општествените односи од едноставни до комплексни, семејствата по форма стануваат помали, а со тоа односите воспоставени со нив поструктурирани и повеќе значајни. Овие промени предизвикуваат разлики во родителската грижа и воспитување на децата, па така, на пример, во одредени семејства се дава помала независност на децата и се применува физичко казнување за непослушност. Оваа теорија смета дека послушноста е значајна вредност која овозможува постоење на насилство само како резултат на причините кои постојат надвор од семејството, а не и во него.

2.2.4. Феминистички пристап

Овој пристап се засновува врз критиките на постојните теории. Појдовна позиција е дека, семејното насилство е општествена појава, чие настанување и опстојување се објаснува со неколку основни категории: разлики помеѓу родот и полот, моќ, контрола, влијание и патријархат.

Имено, овој пристап се темели на четири постулати: 1. мажите како резултат на доминанатната положба имаат непречен пристап до ресурси, што пак жената ја става во инфериорна и подредена положба; 2. меѓупартнерското насилство може да се предвиди и е составен дел на животот на жената; 3. инфериорната позиција на жените во сите сегменти на општественото живеење; и 4. феминистичката перспектива е посветена на застапување на интересите на жените.

Од ирегледаоџ на најирисуйниџе џеории, независно од појдовниот пристап, може да се констатира дека не се во состојба во целост да го објаснат насилството. Ниту една теорија поединечно не дава одговор на сите прашања што се поставуваат и го објаснуваат насилството во семејството во целина. Секоја од нив објаснува и дава одговор на по еден или повеќе аспекти на поја-

вата, но не и на појавата во целина. Ова говори за комплексноста и сложеноста на семејното насилство, но и за потребата од таков пристап при неговото истражување..

Согласно со тоа, при конципирањето на истражување за семејното насилство или насилството во бракот, пристапот треба да се темели на различни теоретски концепти, за да може да се дадат што повеќе објаснувања за самата појава.

3. ШТО Е СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО?

Вообичаено, насилството во семејството подразбира континуирана примена на физичка и психичка сила насочена од и кон членовите на семејството, а се манифестира преку телесно повредување, загрозување на односите на доверба, како и преку изразување на контрола и моќ над членовите на семејството, независно од тоа дали таквото однесување е предвидено како кривично дело и дали сторителот е пријавен на органите за прогон.

Насилството во семејството може да биде насочено само кон еден или кон повеќе негови членови. Согласно на субјектот кон кој е насочено насилството постојат повеќе видови:: насилство врз жената, кој е и најчест облик на насилство што се сретнува во практиката (најчесто како насилство во бракот); насилство кон други членови на семејството (вообичаено се проширува и се однесува на заедничко домаќинство, во тој контекст насилството најчесто е насочено кон најстарите членови на домаќинството-родителите) и насилство врз децата.

За прв пат семејното насилство кај нас е инкриминирано во 2004 година со промените на Кривичниот законик. Во чл.122 т. 19 од КЗ, стои дека, под семејно насилство се подразбира малтретирање, грубо навредување, загрозување на сигурноста, телесно повредување, полово или друго психичко или физичко насилство со кое се предизвикува чувство на несигурност, загрозување или страв, спрема брачен другар, родителите или децата или други лица кои живеат во брачна или вонбрачна заедница или заедничко домаќинство, како и спрема поранешен брачен другар или лица кои имаат заедничко дете или се наоѓаат во блиски лични односи.. Значи, Законот санкционира три вида на насилство - психичко, физичко и сексуално, а ги определува и субјектите што можат да се јават во улога на сторител или жртва.

Покрај кривично-правното дефинирање на семејното насилство, постои и негово дефинирање во Законот за семејство од 2004 година. Во него е предвидено дека под семејно насилство се смета однесување на член на семејството кој со примена на сила, закана и заплашување врши телесни повреди, емоционална или сексуална злоупотреба и материјално, сексуално или работно искористување на друг член на семејството. Во однос на лицата кон кои е насочено семејното насилство се определени брачните и вонбрачните другари (актуелни и поранешни); браќа и сестри и полубраќа и полусестри; деца,

постари членови на семејството и лица - членови на семејството чија деловна способност целосно или делмно е одземена

Присутниот дуализам во законското дефинирање на семејното насилство (во кривичното и во семејното право) кој се однесува на опфатот на појавата и на субјектите на заштита, треба да биде надминат. На ова прашање не се задржуваме подетално, од причина што не е предмет на непосреден интерес на оваа статија.

4. ИСТРАЖУВАЧКИ СОЗНАНИЈА ЗА СЕМЕЈНОТО НАСИЛСТВО ВО Р. МАКЕДОНИЈА

4.1. Основни елементи на истражувањето

Веќе споменавме дека статијата се темели на сознанијата од истражувањето за семејното насилство спроведено од страна на ЕСЕ, кое воедно е и последно научно истражување за оваа појава реализирано во нашата земја. Оттука, во овој дел, најнапред, сосема накусо, ќе бидат претставени основните елементи на истражувањето:

Предметот на истражувањето се темелеше на кривично-правната дефиниција на семејното насилство, а тоа значи дека во фокусот на истражувањето беа трите (законски предвидени) вида на семејно насилство: физичко, психичко и сексуално насилство.

Истражувањето по својот карактер беше **виктимолошко истражување**. Значи, беше насочено кон потенцијалните жртви - полнолетните жени од државата. Од нив се бараше да се изјаснат дали биле жртви на одредени однесувања, кои, според дефиницијата, претставуваат компонента на семејното насилство. Изборот на виктимолошко истражување беше направен од причина што на таков начин се доаѓа до најрелевантни податоци кои доближуваат до вистински извршениот криминалитет и до неговите специфични карактеристики.

Истражувањето беше спроведено врз репрезентативен **примерок** составен од **1432** испитанички - полнолетни лица од женски пол, што е околу 2 промила од вкупната полнолетна женска популација во државата.

Истражувањето беше спроведено во урбаните и руралните средини во државата, поконкретно, се спроведе во 21 град и во 25 села.

Анектирањето беше непосредно - лице в лице

Време на реализација на истражувањето - месец јули 2006 година

4.2. Основни наоди од истражувањето

Глобалната констатација што произлезе од истражувачките резултати е: широка распространетост на трите вида насилство врз жените на нашите простори. Притоа, треба да се истакне дека постои различен степен на распространетост на посебните видови на семејно насилство. Констатирано е дека,

највисок пријавен обем е кај психичкото насилство - 56.4% од испитаничките се изјасниле дека имаат лично искуство со некоја од содржините на психичкото насилство. Помалку од испитаничките, поточно 17.7% од нив, потврдија дека биле жртви на физичко насилство, а најмалку од испитаничките - 10.8%, што беше и во рамките на очекувањата, се изјаснија дека им бил нарушен сексуалниот интегритет.

Посебните облици на семејно насилство беа истражувани преку нивните различни видови на манифестирање:

А. Обем и видови на психичко насилство

Конститутивни елементи на психичкото насилство, според определувањето во истражувањето беа: контролата на движењето и контактите на жените, изолацијата, љубомората и емоционалните страдања на жената - сопруга или партнерка. Овие димензии на психичкото насилство беа операционализирани преку дванаесет модалитети (видови) на психичко насилството

Истражувачките сознанија покажаа дека, психичкото насилство, како најчест облик на семејно насилство присутен на територијата на нашата држава, се манифестира низ различни и бројни модалитети:

Табела бр. 1 Облици на психичко насилство

Вид на психичко насилство	%
И забранува да се гледа со пријателите	11,3
Ја навредил и направил да се чувствува лошо	25,6
Се обидел да ги ограничи контактите со семејството	5,5
Инсистира да знае каде е и со кого е цело време	36,5
Ја игнорира и кон неа се однесува индиферентно	7,2
Се лути кога зборува со други мажи	23,5
Често се сомнева дека го изневерува	5,7
Очекува да го праша за дозвола за барање здравствена заштита	9,9
Ја омаловажува и ја понижува пред други	10,5
Намерно прави нешто да ја заплаши	13,9
Се заканува дека ќе ја повреди неа или блиски луѓе	7,0
Неговиот збор е последен	28,0
Ја спречува да работи надвор од дома	12,3

Најчест облик на психичко насилство во нашата земја е контролата на движењето и на контактите што ги остварува жената. На тоа се пожалила секоја трета жена (36,5%). Втор по застапеност облик на психичко насилство, во кој доаѓа до израз доминацијата на мажот и инфериорната положба на жената во семејството, беше операционализиран низ „Неговиот збор треба да е

последен”. Дека тоа било практика во нивното семејство, се изјаснија 28% од жените. Потоа следи состојбата - што жената ја навредува или пак сопругот се однесува кон неа на начин таа да се чувствува лошо - однесување на кое се пожалила секоја четврта жена (25,6%), а речиси исто толку се пожалиле на љубомората на партнерот, изразено преку „Се лути кога зборува со друг маж” - на тоа посочиле 23,3% од жените. Како облици на психичко насилство, со помал интензитет, што ги пријавиле испитаничките се: „Намерно направил нешто да ја заплаши” (13,9%); „Ја спречува да работи надвор од домот” (12,3%); и „Забранува да се гледа со пријателите” (11,3%); „Ја омаловажува или ја понижува пред другите” (10,5%), и „Очекува да бара дозвола да побара заштита на здравствена заштита” (9,9%).

Б. Физичко насилство

Физичкото насилство како една од компонентите на семејното насилство беше истражувано преку повеќе негови манифестни облици. Предмет на истражување беше и интензитетот/ застапеноста на секој од нив.:

Табела бр. 2. Облици на физичко насилство

Вид на физичко насилство	. %
Закана за употреба на физичка сила	70.1
Фрлал со нешто што можело да ја повреди	53.1
Зграпчување, туркање	63.9
Удрил шлаканица	87.5
Клоцал, гризел	34.0
Давење, затнување на уста	23.6
Тепање	41.5
Удирање со предмети	32.3
Ја изгорел, попарил	2.5
Употребил пиштол	9.9

Освен за големата зачестеност на физичкото насилство, истражувачките сознанија зборуваат и за фактот, дека жените се жртви на повеќе различни облици низ кои се манифестира ова насилство. Според пријавените облици на насилство, секоја од жените - жртви била изложена на повеќе различни облици на насилство, во просек, на 4.3 различни облици на насилство.

Најчести облици низ кои се манифестира физичкото насилство се шлаканиците (87.5%), заканите за употреба на физичка сила (70.1%), зграпчувањето и туркањето (63.9%). Најретко се застапени најтешките облици на насилство - горење или попарување (2.5%) и употреба на нож или пиштол (9.9%).

В. Сексуално насилство

Манифестни облици низ кои е истражувано сексуалното насилство се: силувањето, несакан сексуален однос, учество во гледање на порнографски филмови, понижувачки сексуален однос, подведување, чија распространетост беше утврдена на следниот начин:

Табела бр. 3. Облици на сексуалното насилство

Облици на сексуалното насилство	%
1. Силување	3.9
2. Несакан сексуален однос	85.5
3. Присила на гледање на порнографски филмови	1.3
4. Понижувачки сексуален однос	6.6
5. Подведување	2.0
6. Друго	0.6
Вкупно	100.0

Како што покажуваат истражувачките сознанија, доминантен облик на сексуално насилство е несакан сексуален однос, на што припаѓа 85,5% од пријавеното сексуално насилство. Сите останати облици на сексуално насилство се многу помалку застапени од доминантниот облик - несакан сексуален однос. Понижувачкиот сексуален однос е застапен, односно пријавен во 6,6%, а силувањето во 3,9% случаи. Најмалку се застапени подведувањето и присилно гледање на порнографски филмови. Иако овие облици на семејно насилство се малку застапени (вкупно 13.8%), во својата суштина тие претставуваат тешки нарушувања на достоинството на жената.

Г. Фактори кои влијаат врз настанувањето на семејното насилство

Појдовниот пристап во истражувањето - повеќефакторската условеност на семејното насилство - поради сложеноста и комплексноста на појавата, беше потврден и со сознанијата добиени во истражувањето. Со оглед на ограниченоста на обемот на статијата, само сумарно ќе се осврнеме на некои од најопштите сознанија:

Ранливоста на жената да стане жртва на некој облик на семејно насилство ја зголемуваат следните карактеристики и фактори:

- жените со пониско ниво на образование, особено ако нејзиното образование е пониско од образованието на сопругот/партнерот нешто повеќе се подложни да станат жртви на семејно насилство;
- за жените што имаат помлад сопруг/партнер од себе се зголемува ризикот за да станат жртви на некој облик на семејно насилство;
- ако сопругот/партнерот нема постојано вработување или е со нере-

- пен работен статус е состојба што може да ја зголеми ранливоста на жената за семејно насилство;
- живеат во заедница со неговите или нејзините родители - ја прави жената поподложна на насилство;
- доколку изборот на сопругот/партнерот и го направил друг - нејзиното или неговото семејство - почесто може да стане жртва на некој облик на насилство во семејството;
- кога меѓупартнерската комуникација е многу редуцирана или воопшто не се остварува, жените почесто пријавуваат дека се жртви на семејно насилство;
- жените што ја прифаќаат патријархалната матрица на вредности на уредување на односите во бракот и семејството, особено кога тоа значи одобрување на физичко насилство врз жената во одредени околности, почесто пријавиле дека и самите биле жртви на некој облик на семејно насилство;
- кога жената е исклучена од располагањето со некои од семејните ресурси - тоа може да биде причина за нејзина поголема ранливост за семејно насилство;
- кога сопругот/партнерот бил виктимизиран во периодот на детството или пак бил сведок на насилство во неговото примарно семејство - почесто се јавува во улога на насилник во рамките на своето семејство.

Во рамките на претставувањето на дел од околностите и факторите што влијаеле врз појавата на семејното насилство се наметнуваат две општи констатации:

Прво, семејното насилство е условено од бројни фактори, што е и потврда на појдовниот пристап во истражувањето. Во овој контекст треба да се спомене дека, во идни истражувања за семејното насилство треба повеќе да се обрне внимание, иако е тоа потешко и посложено за истражување, на сторителот односно насилникот. На таков начин ќе се комплетира и ќе се збогати претставата за семејното насилство, но и ќе се дојде до повеќе објаснувања за истата. **Второ**, во истражувањето не се издвои ниту еден фактор кој со својот интензитет се наметнува како доминантен и пресуден за оваа појава. Оттука, за семејното насилство се значајни повеќе фактори, кои при една одредена констелација на односи го произведуваат истото.

Соодветна на комплексноста и сложеноста на појавата треба да биде и политиката на сузбивањето и спречувањето на семејното насилство.

При креирањето на политиката за сузбивање, спречување и помош на жртвите на семејно насилство (се однесува само на делот од проблемите што се обработени во статијата) треба да се настојува да бидат опфатени активности што ќе доведуваат до елиминирање или барем намалување на дејствува-

њето на факторите што придонесуваат за појавата на семејното насилство. Во овој контекст мошне значајно е напуштањето на патријархалниот систем на вредности во врска со уредувањето на односите во бракот и семејството. Тоа претпоставува:

- зголемување на нивото на образование на жените;
- стимулирање на жените за поголемо вклучување во политичките и невладините организации;
- воведување на содржини во образовниот процес кои ќе значат менување на вредносната матрица за уредување на односите во бракот и семејството;
- континуирана едукација за човековите права, особено за правата на жената;
- потенцирање и позасилени активности за едукација и сензибилизација во руралните средини и во етничките заедници на Албанците, Ромките и Турчинките.

Користена литература

1. Љ. Арнаудовски; Криминологија, 2-ри Август - Штип, Скопје 2007, 777 стр.
2. Ignjatovik, Kriminologija, Sluzben glasnik, Beograd 2007, 497 str.
3. Vilić; Nikolić- Ristanović: Kriminologija, Centar za publikacije Pravnog fakulteta, Nis, 2003
4. Н. Рот, Психологија групе, Београд 1986